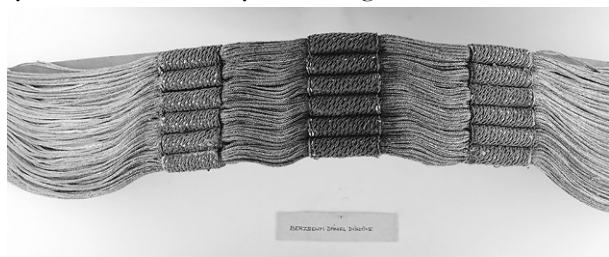

SMIDÉLIUSZ KÁLMÁN

Berzsenyi Dániel otthonai¹

Kettős tér-idővé feleződik a legnagyobb ódaköltőnk, Berzsenyi Dániel valamikori életvalósága. A hat évtizedének majdnem felét Kemenesalján töltötte, ennél valamivel többet pedig Niklán. A költővel kapcsolatban egyik földrajzi táj sem említhető a másik nélkül.

Berzsenyitől nagyon kevés tárgyi emlék hagyományozódott ránk: a leveleinek, műveinek ismert kézíratain túl csak a pipája és a díszöve. A harmincas évek közepén a Niklára látogató Németh Lászlónak még kicsomagolta a költő unokája az „ereklye-őrző újságpapírból”² azt a piros dolmányt és az említett bojtos aranyövet, amelyeket a nagyapja 1799. május 21-én viselt az esküvőjén, a nemesdömölki evangélikus templomban. Abban a templomban, ahol a vadonatúj falak között a csecsemő Berzsenyit is keresztvíz alá tartották, s amelyben 1802 júliusának végétől megkezdte majd az 1808 tavaszáig szóló áldásos szolgálatát Kis János lelkész, Berzsenyi felfedezője, segítője, komája.

Berzsenyi díszöve

A Berzsenyi-emlékeket kereső nyárvégi látogatásunk első állomása Egyházashelye. A falu több irányból is megközelíthető. Ha az északit választjuk – a Kemenes-kápolna felől –, akkor a településre befutó, ott éles kanyart vevő főútról ékszerűen leváló, kis utcába kell rögtön fordulnunk ahhoz, hogy vargabetű nélkül jussunk el a költő szülőházához. Baloldalon, az első házak egyikén emléktábla vonja magára a látogató figyelmét. Itt születet és nőtt fel a „bányász himnusz költője”, Kunoss Endre. Az ismertetőt beszédtárgyunkkal kapcsolatban azzal egészíthetjük ki, hogy az említett édesapja, Kunoss Jakab az utcabeli Dani uraság gyermekkori

¹ A fotókat Smidéliusz Bence készítette.

² NÉMETH László, *Berzsenyi. Sopron ellenében* = N. L., *Berzsenyi Dániel*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 74.

játszótársa volt, és később, 1804-ben ő vásárolta meg a niklai költözés előtt Berzsenyi sömjéni ingóságait. Persze, azt meg nem szokás kitáblázni, hogy ez az Endre fiú felnőtt korában személyeskedő hangon támadta Vörösmartyt, Toldyt és Bajzát – általában a progresszív Athenaeum-kör tagjait.

A szülőházhhoz érve megállapíthatjuk: ahhoz képest, amit a Berzsenyi-életrajzból tananyagként megjegyzett több ezer holdas földesúr-kép elővárakozásként kelt, a látvány bizony csalódást keltő. Az egykori klasszicista stílusú kúria az idők során cselédházzá süllyedt az iskolaként funkcionáló Felsőbüki Nagy-kastély parkjának oldalába bújva. Mára már csak egyetlen korhű, bolthajtásos szobája emlékeztet a hiányzó többire, az eredetire (az emlékház nagyobbik része könyvtárként működik). A kiállított berendezési tárgyakkal, fényképeknek jutna az a szerep, hogy a látogatók számára megteremtsek az emlékezés miliójét. Ám ehhez itt, ebben az „olyan, mintha” hajlékban az igényesebbeknek mindenképpen ajánlatos a „hozott anyag” is. Legteljesebben Németh László tanulmányaira támaszkodhatunk.³ Ezek ismeretében emlékezhetjük ide a Berzsenyieket: a szülőket és egyke, későn érő, tizennégy éves koráig itt-tartott fiukat. Egyházas-nagyberzsenyi Berzsenyi Lajost, a zord apát, aki „diplomájára ügyvéd volt, foglalkozására gazda, világnézetére sztoikus, családi állapotára basa”.⁴ Itt éli le a házasságánál jóval hosszabb özvegységében az egész életét. Felesége, Thulmon Rozália korai halála után ebben a térben él együtt évekig a soproni líceumból eltanácsolt fiával, aki csak házasságával tudja kioldani kötelékeit, s aki később inkább gyerekeit küldi már csak ide (meg persze, rendszeresen bort, néha egy-egy „fiú tisztelettel maradok kedves Atyám Uram engedelmes fia, Berzsenyi Dániel” formulával és teljes névvel záruló levelet).

Berzsenyi Dániel házasságkötése után költözött tizennégy éves feleségével, másod-unokatestvérével Kemenessömjénbe, a Takách-birtokra. A friggely az az egyébként is kusza vérségi kapcsolat bonyolódik tovább, ami addig is összekötötte a Berzsenyieket, a Takácsokat (néha ts-sel, máskor ch-val) és a Thulmonokat. Minderre jó példa Dukai Takács Judit, a Malvina néven felkapott, majd feledésre ítélt poétria, aki nemcsak Takách Zsuzsannának volt az unokahúga, de férjének, Berzsenyi Dánielnek is. Mindkettőjüknek Thulmon lány volt az édesanyja, és Berzsenyinek az anyai nagynénje is Takáchné volt.

Sömjénben az egykori Takács-kúria, ahová az ifjú pár költözött, már nem látható. A fordított L alakú, pitvaros, kétszobás, konyhás ház a milleneum évében, 1896-ban még érintetlenül állt. A szergényi születésű Lasz Samu geográfus leírásából tudjuk csak elképzelni a meglepően szerény viszonyokat: „Az udvar egészen nyitott az utcza felé, kerítése és kapuja nincs is. A zsupszerű ház fordított (L) betűhöz hasonlóan derékszögben van építve. A ház előtt nyitott tornác, s az oszlopfejekre két-három (a dór építkezésre emlékeztető) ívvel.”⁵ Berzsenyiék öt évet töltöttek el ebben. A végre önállóan gazdálkodó, fiatal családfőnek, szárnypróbálgató verselő-

³ NÉMETH László idézett műve öt Berzsenyi-tanulmányát tartalmazza.

⁴ *I. m.*, 63.

⁵ NÉMETH Tibor, *A költőfejedelem és a szürke eminenciás. Berzsenyi Dániel és Kis János párbuzamos életrajza* = <http://www.vaml.hu/php/kirak.php?funkcio=1&Adat=667> [2006. 07. 25.]

nek sorsfordító ideje zajlott itt. Az új lelkész, Kis János többször is kikocsizott hozzá Dömölkőről. Négy évtizeddel később *Emlékezései életéből maga által feljegyezve* című írásának negyedik részében (*Esmerkedéseim pályatársaimmal*) maga meséli el az addig titokban verselgető Berzsényi lelepleződésének történetét. De Döbrentei Gábor – Berzsényi földije, rokona és barátja, az Akadémia első titoknokja – is feljegyzésre fontosnak találta az általa hallomásból ismert jelenetet.

Az egykori szerény kúria további sorsáról annyi tudható, hogy a 20. század elején a Berzsényiektől a Radó család vette meg a házat, de nemsokára Szűts Istvánné Radó Mária tovább is adta Szenté Mihály gazdának. Az új tulajdonosok 1917-ben „pajtává alakították át úgy, hogy egyik (hátsó) szobáját és a tornácot lebontották, az ablakokat betéglázták, a falak magasságát pedig emelték.”⁶ Napjainkban a Berzsényi utca 57. számú házon sajnos alig-alig vehető észre az az emléktábla, amelyik a bejárat közeléből néz az utca helyett az udvarra, rajta téves évszámmal („E ház udvarán állt / egykori kuriában / lakott 1799-től 1808-ig / Berzsényi Dániel”). Néhány száz méter után, a Berzsényi-mellszobornál érdemes újra elidőzni. Ezzel átellenben, a kultúrház bejáratánál újabb tábla: a felirata arra emlékeztet, hogy Németh László 1937-ben felkereste a falut. Az évszám itt sem pontos, ugyanis látogatásának az élményét már korábban, 1936-os datálással publikálta *Esték Sümege*n címmel. Ebben a beszámolójában szerepel: a helyiek „Valósággal kézről kézre adtak az úton, s ha hülye lettem volna, akkor is föl kellett volna jutnom alkotmányig a csodálatos fekvésű Berzsényi-szőlőhöz”.⁷ Nekünk, helyismerettel rendelkezőknek, autóval pár perc alatt sikerült ez.

A pince melletti emlékoszlop

A Berzsényi-pince Kemenessömjénben

A Berzsényi-pince szerencsésen átvészelte a változásokat, a tsz-évtizedeket köztulajdonként. Az épület mellett áll a harmincas évek közepétől – az agg cseresznyefa helyén – az évfordulós emlékoszlop a már ismerős évszámmal (felirata: „E helyen állott / vén cseresznyefa árnyékában / írta magasszárnyalású ódáit / 1799–1808 / Berzsényi Dániel”). Látha-

toán tisztelő kezek gondozzák mindkettő környezetét.

A Cser lankáján álló présház teraszáról szemlélnénk a távot, ám csak a Somló tetejét látni az ezerágú napsütésben. A magasodó fák sziluettje eltakarja a Ság he-

⁶ NÉMETH Tibor idézi: BENKÓ Barnabás, *Berzsényi kemenessömjéni lakóházának sorsa = A Budapesti XIII. kerületi Berzsényi Dániel Általános Gimnázium centenárius emlékkönyve. 1858–1958*, szerk. BENKÓ Barnabás, Bp, Berzsényi Dániel Gimnázium, 1959, 52.

⁷ NÉMETH László, *Esték Sümege*n = N. L., *Berzsényi Dániel*, i. m. 51–52.

gyet. Másokkal együtt mi is úgy véljük, költőnk is sokat időzhetett itt, ahogy később Marcali mellett, a gombai – egyre gyarapodó – szőlősenek agg diófája alatt is. Gyanítjuk, nemcsak a szemesedő termés, majd a borrá nemesedő szőlőlé csalogathatta ki ide, de Melpomené, a Múza is. Innen a tekintet és fantázia szabadon szárnyalhat dél felé, akár Rómáig, Horatiusig. Az időnek és térnek itt nincs korlátja. Legfeljebb az akkor még jóval magasabb Ság hegy⁸ zavarhatja ezt meg, ami a Hetye és Sömjén közötti távolság körülbelüli felezéséből magasodik ki Soractéként. Talán e helyen érlelődött-fogalmazódott meg benne: „Van kies szőlőm, van arany kalással / Bízta-tó földem” (*Osztályrészem*). Miért ne kérhetne többet a kegyes istenektől, a Múzsától? Adott az élmény látványban, és hozzá kész a sententia is. Már csak mindezt bele kell fogalmaznia a veretes mértékbe. Újra meg újra. Addig, amíg verssé nem csiszolódik-érik-forr össze, mint mesterénél, Horatiusnál: „Zúg immár Boreas a Kemenes fölött, / Zordon fergetegeg rejtik el a napot, / Nézd, a Ság tetejét hófuvatok fedik, / S minden bús teletésre dőlt.” (Horác) Majd újabbak is születnek: „Romlásnak indult hajdan erős magyar! / Nem látod, Árpád vére miként fajult? / Nem látod a bosszús egeknek / Ostorozó kezeit hazádon?” (*Kesergés*) Ám ezek a sorok csak akkor lesznek igazi verssé, ha akad olvasójuk. Ezért talán kereshette is az alkalmat arra, hogy titka lelepleződjön, például a verselgető, Kazinczyval levelező Kis János előtt. És meg is találta, amit az említett urak 1803 tavaszi levélváltása dokumentál. A következő évben meghalt anyósa. Berzsenyi a sömjéni birtokot zálogba adta, és a kiváltott anyai jussára, Niklára költözött családjával.

A költő kultuszát jószándékkal ápolók (és részben megalkotók) közül többen még az utazás útvonalát is tudni vélték. Annakra biztosan, hogy 1965 szeptemberében – „Örökség” néven – még emléktúrát is szerveztek.⁹ Több mint másfél századdal később füstölgő Ikarus busszal követték az új otthonukba költöző szekereskocsis családot. Nagy valószínűséggel ugyanez a jó szándék találtatta meg az utókorral a Bazsi melletti Börceháton azt a helyszínt, ahonnét Berzsenyi búcsúpillantást vethetett az elhagyott szülőföldjére, s amelynek ihletéséből fogant a *Búcsuzás Kemenes-Aljától* című gyönyörű költeménye. Simon István költő versben képzeli el a nevezetessé emelt pillanatsort: „Itt állhattak a dombtetőn. / Nyárvég volt, vadgalamb burukkolt. / S ő nézett le, nézte midőn / oly kicsi lett akár a ludtoll, // a messzi jegyene, a Ság meg / már csak egy kéklő pici púp” (*Berzsenyi a Börceháton*).

⁸ A 20. század elején megindult a bányászat, és a hegy egy részét elhordták.

⁹ Az útvonal: Kemenessömjén – Celldömölk – Alsóság – Izsákfa – Kemenespálfa – Nemeskeresztúr – Rigács – Ukk – Zalagyömörő – Sümeg – Bazsi – Keszthely – Fenékpusztá – Balatonszentgyörgy – Kéthely – Marcali – Csömend – Nikla. – DALA József, „*Kéklő halmok – gyönyörű vidékek*”. *Kemenesalja = Berzsenyi Kincsés emlék-kalendárium*, szerk. KISS Dénes, Bp., Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság, 1986, 66.

Emlékeim szerint a '60-as évek végén egy fára szegezett tábla tájékoztatott lakonikus rövidséggel a látnivalóról, amit mégsem láttunk a fáktól és a felhőktől. Most már kiépített parkoló, visszavágott-megritkított növényzet vár bennünket és valami

Emléktábla a Bazsi melletti Bórczeháton

hihetetlenül szép panorámakép, a Ság hegy sziluettjével. A régi tábla eltűnt, helyette egy bazaltsziklába ékelt újabb, díszesebb van. Ahogy betűzöm, olvasom, úgy komorulok el: „Berzsenyi Dániel / e helyről tekintett / vissza szeretett szülőföldjére / 1808-ban Kemenesaljár- / ra. / Itt fogant gyönyörű költeménye. / »Búcsúzás Kemenesaljától« / Messze setétedik már a Ság teteje, / Ezentúl elrejt a Bakony erdeje, / Szülőföldem képedet. / Megállok még egyszer, s reád visszanezlek. / Ti kékellő halmok! Gyönyörű vidékek! / Vegyétek bús könnyemet. // Állították – szülőföldi tisztelői / 2001-ben.”

Még magasan jár az augusztusi Nap, amikor belépünk a niklai ház árnyas előkertjének patetikus csöndjébe. Az ágaskodó, kapaszkodó növények takarásában megbújó házról tudjuk, hogy a család nem ebbe költözött be. Az eredeti ennél szegényesebb volt, bár a sömjéni hajléknál valamivel nagyobb. A niklai körülményeiről maga Berzsenyi számol be évekkel később, 1810 szeptemberében Kazinczynak: „somogyi jószágomat kiváltván, többet kaptam rétben és szántóföldben ezer holdnál, s úgy szintén egy igen szép szőlőt, mely hat- s hétszáz akó legjobb bort terem.”¹⁰ Ugyanezen év végén szinte dicsekedve írja apjának: „Ez ősszel ismét két szőlőt vettem [...] úgyhogy már most a hegybeli birtokomat kétannyira szaporítottam [...] Az én szőlőm már most egy közönséges falunak jövedelmét adja nékem, földem annyi van, hogy én sohasem tudom felét is megszántani.”¹¹

A niklai múzeum szoba-részlete

Derűre borúként jött a következő év a család számára. A sorscsapásokat maga a költő összegzi a széphalmi mesternek: „[...] a Márciusi Pátens és a júliusi jégeső tízesztendei iparkodásomat elseperték, még az én vén házom is féligre ledült, úgyhogy feleségemmel, gyermekeimmel egy szobába kellett zárkóznom, mely engem minden írástól és olvasástól megfosztott”.¹²

Az új otthonáról az 1812. április 2-án kelt levelében számol be: „Házam szép, felemelt helyen vagyon, és ablakom alatt hatvan holdakból álló kertem nyúlik el, melynek végében a sásas folyó és emellett százötven holdos szántóföldem. Még

¹⁰ BERZSENYI Dániel, [c. n.] 24. levél = *B. D. művei*, vál., gond. OROSZ László, Bp., Szépirodalmi, 1985, 516.

¹¹ *I. m.* [24. levél], 519.

¹² *I. m.* [30. levél], 534.

ezen kívül is van itt egy igen szép házhelyem, mely 86 holdokat tesz, és egy kis nyíres vagyon benne”.¹³ Néhány hónappal később, az apjának írt júliusi leveléből további részleteket tudunk meg: „Az új házamban ugyan már benn lakom, de még mast sem kész egészen. Ez az épület, mely csak négy szobából és konyhából és kamarából áll, s nagyobb része már többre került tizezer forintomnál, csaknem dugába döntötte egész gazdaságomat.”¹⁴

A 65 cm külső falvastagságú, 42x12 méteres tömésépület sokáig ellenállt a múlt idő elemi erőinek, ám a második világháború során súlyosan megrongálódott. A házat megkerülve érünk a kert széléhez. Valamikor itt állt az a méhes, amit Hamvas Béla a nemesi kúria legintimebb terének, az „éber alvás helyének” nevez dél-nyugaton.¹⁵ Berzsényi gyakran jött ki ide a mindig hűvös, sötét és füstszagú házból. Pontosan ide, a ház mögé, mert csak a pórnép ül ki a kapuba utcát nézni, pipázgatni. Itt kellően távol lehetett a négy gyermeke¹⁶ zsvajától, az asszonyi fecsegéstől, de mégis közel, ha rendelkeznie, intézkednie kellett. Itt, a méhesben könyvbe tudott zárkózni, vagy éppen megnyílhatott egy-egy versben, levélben. Ha meg a borospohárért nyúlva felnézett, a gazda szemével tekinthetett meglepődéssel körül birtoka részletén.

Már régen nem ül ide ki senki. A mostani látogató az üres, befüvesített semmit látja. Meg azt: már csak néhány eltévedt darázs látogatja a közeli gyümölcsösből az

Berzsényi síremléke a niklai temetőben

egykorvult méhes helyét, melyben közel két évszázaddal ezelőtt, 1814 szeptemberében az akkor már verseskötetes házigazda jeles, Erdélyből jött vendégei is sétáltak: Döbrentei Gábor, az ifjú (tizennyolc éves) Wesselényi Miklós és a báró nevelője, Pataky Mózes. Mindhárman ültettek búcsúzásként egy-egy emlékfát. Közülük már csak egy perlekedik-viaskodik a rá is kimért mulandósággal, de még betölti a neki szánt eredeti szerepet. A helyi fáma szerint Wesselényi szelídgesztenyefája ez, mely árnyékot már alig-alig ad. Elhalt ágait reménytelenül élesztgetik az éltető augusztusi napsugarak.

A Berzsényi-séta utolsó állomása a temető – a végző otthon, a „nyughely” nem adatott meg Berzsényi Dániel magyar költőnek sem. Csak a borzalom: a többszöri temetés, a feldúlt-kifosztott családi sírbolt, a szétszóródott-összekeveredett-azonosíthatatlan csontok. Az obeliszk felkiáltójelként magasodik a többi sír fölé!

¹³ *I. m.* [34. levél], 540.

¹⁴ *I. m.* [37. levél], 545.

¹⁵ HAMVAS Béla, *Az öt géniusz*, Szombathely, Életünk Szerkesztősége, 1988, 13.

¹⁶ Lídia (1800), Farkas (1803), Antal (1806) és László (1810).